

Modernizační hesla a mýty v sociologii poválečné periody

Stručný nástin problematiky

JIŘÍ ŠUBRT*

Filozofická fakulta UK, Praha

Modernisation Slogans and Myths in the Sociology of the Postwar Period

A Brief Sketch of the Subject

Abstract: The contribution starts from the model proposed by Jeffrey C. Alexander in the article *Modern, Anti, Post and Neo*, published in 1994, which outlines what Alexander considers to be the four stages through which modernisation theory has passed in the period since the Second World War: I. modernisation (from the second half of the 1940s to the second half of the 1960s), II. anti-modernisation (up to the second half of the 1970s), III. post-modern, and IV. neo-modernisation (which has just begun). Social theory is not only a scientific programme but also a general discourse with an ideological component. The reasons for its acceptance are therefore not only scientific. A theory of social change must include a past, present and future. This cannot be done in an entirely rational fashion – we take into account not simply what we know but our beliefs, hopes and fears – and therefore myths enter into social theory. The persuasiveness of these theories and myths often also depends on the cogency with which they define key ideas and problems. In this context reference is sometimes made to labels and metaphors. The importance of these consists, inter alia, in the way that they are diffused as slogans used by individuals and groups to understand themselves and as means of self-identification. These slogans then spread from theoretical discussion into the mass media and intellectual debate.

Sociologický časopis, 1996, Vol. 32 (No. 2: 189-198)

Kariéra jednoho konceptu

V knize *Die Moderne als Sozialmythos* charakterizoval P. Wehling modernizaci – a s ní spojené pojmy moderna a modernita – jako koncept, který prodělal „závratnou kariéru“ [Wehling 1992: 14 an.].

Alain Touraine v knize *Le Retour de l'acteur* přímo konstatuje, že se sociologie ustavila jako ideologie modernity [Touraine 1984: 21]. Myšlenku nezvratného vzestupu modernity, racionalizace a sekularizace rozvíjejí Comte, Durkheim, Weber, Tönnies a po nich desítky dalších jejich následovníků.

V našem příspěvku jde o to naznačit, jakou kariéru prodělala modernizační teorie v sociologickém myšlení v posledních padesáti letech (tzn. v období po druhé světové válce). Vycházíme přitom z koncepce Jeffreyho C. Alexandera, který ve své studii *Modern, Anti, Post, and Neo* zveřejněné v roce 1994 nastínil představu o čtyřech etapách, kterými modernizační teorie v tomto období (zejména v americkém sociologickém myšlení, ale nejen v něm) prochází: I. *modernizační* (od druhé poloviny 40. do druhé

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Jiří Šubrt, CSc., katedra sociologie, Filozofická fakulta UK, Celetná 20, 116 36 Praha 1, tel. (02) 24 49 15 34.

poloviny 60. let), II. *antimodernizační* (do druhé poloviny 70. let), III. *postmoderní* a IV. *neomodernizační* (která již započala) [Alexander 1994: 168 an.].

Pro pochopení Alexandrových představ o vývoji, resp. o „kariéře“, kterou modernizační teorie v sociologickém myšlení prodělala, je potřebné se nejprve stručně zmínit o předpokladech, na kterých jsou založeny.

Alexander vychází z premisy, že sociální teorie je nejen výzkumným programem, ale i obecným diskursem, jehož součástí je i ideologie. V jejím přijetí proto hrály a hrají roli i jiné než vědecké důvody. Máme-li pochopit modernizační teorii a její osud, musíme ji zkoumat nejen jako vědeckou teorii, ale také právě jako ideologii. Modernizační teorie je symbolickým systémem, který má interpretovat a vysvětlovat svět racionálním způsobem a přitom nabízet smysl a motivaci.

Chtějí-li intelektuálové definovat „význam své doby“, musejí identifikovat období, jež jí předcházelo, nabídnout přesvědčivý důvod, proč jí bylo nahrazeno, a vysvětlit, zda k takové proměně dojde i v současném světě. To tedy znamená, že intelektuálové vytvářejí historické příběhy o své vlastní době.

Přestože netušíme, jaké budou naše historické možnosti, musíme do každé teorie sociální změny zahrnout nejen minulost, ale také přítomnost a budoucnost. To nelze podle Alexandra učinit zcela racionálním způsobem (bere se zřetel nejen na to, co víme, ale také na to, v co věříme, doufáme a čeho se bojíme), a proto se do sociálních teorií dostávají mýty.

Vliv, význam, působivost a atraktivita těchto teorií a mýtů jsou mnohdy závislé i na tom, jak trefně a výstižně jsou v nich pojmenovány a označeny klíčové myšlenky a problémy. V této souvislosti se někdy hovoří o etiketách, metaforách a markantních pojmech [Prisching 1992: 41]. Primárně je jejich úkolem zachytit právě ono podstatné a nové; spíše než toto se v nich však mnohdy odráží specifická nálada nebo duch příslušné doby. Jejich význam spočívá mj. i v tom, že se šíří jako hesla používaná za účelem vlastního porozumění a sebeidentifikace. Tato hesla pak difundují z teoretických pojednání do masových médií a diskusí intelektuálů.

Každé historické období potřebuje příběhy, které definují jeho minulost ve vztahu k přítomnosti a předkládají budoucnost, která se více či méně liší od přítomnosti, ale většinou je (ještě) lepší než současná doba. Z tohoto důvodu nalézáme v teoretizování o sociální změně nejen epistemologii, ale také eschatologii. Alexander – a zde je inspirován pozdním Durkheimem – navíc hovoří o tom, že problematika modernity je vnímána na základě binárního kódu. Funkcí tohoto kódu je dělení známého světa na sakrální a profánní. V tomto smyslu se vlastně diskurs modernity podobá diskursu náboženského spasení.

Stádia růstu

Padesátá a šedesátá léta byla úspěšná. Po období poválečného nedostatku a likvidace škod odstartoval v západní Evropě proces růstu životní úrovně. *Skeptická generace* (jak ji nazval Helmut Schelsky) této budovatelské fáze uskutečnila *hospodářský zázrak* a začala po letech houževnatého usilování užívat dosažených výsledků. Západní společnost vstoupila do vývojové etapy, kterou ekonom Walt W. Rostow, autor známé knihy o ekonomických stádiích růstu, nazývá společností *masového konzumu*. Pojem *kapitalismus* (který užívají častěji anglosaští teoretikové než autoři němečtí, upřednostňující „neutrálnější“ výraz *tržní hospodářství*; kriticky orientovaní němečtí sociologové si osvojili

Sombartův pojem *pozdní kapitalismus*) byl na počátku šedesátých let ve slovníku společenských věd odsunut pojmem *industriální společnost*; užíval ho Raymond Aron [1962] i Talcott Parsons; ekonom John K. Galbraith hovořil o *novém* industriálním státě (*The New Industrial State*, 1967).

Způsob teoretizování o otázkách modernizace lze demonstrovat na teorii Parsonsové, která tehdejšímu sociologickému (zejména americkému) myšlení dominovala. J. C. Alexander charakterizuje modernizační teorii tohoto období následujícími ideálně typickými rysy:

- * Společnosti byly chápány jako koherentní organizované systémy, jejichž subsystémy byly úzce propojeny a vzájemně na sobě závislé.
- * Historický vývoj byl dichotomizován do dvou typů sociálních systémů, tradičních a moderních.
- * Prototyp moderního představovaly vyspělé západní společnosti, jež byly charakterizovány jako individualistické, demokratické, kapitalistické, vědecké, sekulární a stabilní.
- * Modernizace byla považována za nerevoluční historický proces, za postupně probíhající změnu.
- * O tomto historickém procesu se předpokládalo, že se bude úspěšně prosazovat, a to postupně i v tradičních společnostech, kterým bude poskytnuta podpora a pomoc.

V čem byla síla této teorie, která v dané době udávala tón? Alexander konstatuje, že vedle odborných aspektů tu jistou, nikoliv zanedbatelnou, roli sehrály důvody mimovědecké: Tato teorie je uplatnitelná i mimo vědu jako „významová struktura“ a jako „druh existenciální pravdy“, která nejen svět racionálním způsobem vysvětluje, ale nabízí zároveň „smysl a motivaci“, dává lidem návod, jak žít. Intelektuálům, zejména americkým, poskytovala v poválečném období modernizační teorie jak časoprostorovou identitu, tak i „telos“ historického vývoje.

Tuto teorii je třeba vidět v určitém dobovém kontextu. Historicky jí předcházely sociální otřesy let třicátých a léta válečná, které daly vzniknout vizím utopické společenské přeměny, která se měla uskutečnit buď cestou komunistického či fašistického převratu, anebo vytvořením bezprecedentního typu *sociálního státu*.

Pro americké intelektuály, s jejich specifickou zkušeností, byly tyto „velké příběhy“ o kolektivní emancipaci mnohem méně přesvědčivé než pro mnohé intelektuály evropské. Společnost, v níž žili, pro ně nebyla zastávkou na cestě k alternativnímu sociálnímu uspořádání, nýbrž víceméně jediným možným systémem. Přesto, že se toto přitakání realitě vyznačovalo určitým realismem, který namísto černobílého vidění akcentoval „mnohoznačnost“ a „komplexnost“, nemuselo proto nutně být neutopické, fatalistické a konzervativní.

I když byly zaznamenávány symptomy finální fáze velkého historického vyprávění, a to v podobě *industriální společnosti* nebo např. *konce ideologie* [Bell 1962], narativita zcela nevymizela; funkci narativního rámce sehrával romantismus, který oproti kolektivnímu heroismu velkých společenských hnutí vyprávěl individuální příběhy „o Tomu Sawyerovi a Hucku Finnovi“. Romantismus vyzvedající individuální životní osudy ukazoval svět v pozitivním světle, byl spojen s vírou ve více či méně nepřetržitý, pozvolný pokrok.

Modernizace byla definována jako proces, který osvobodil vlastní já. V této souvislosti je nepochybně zajímavý Alexanderův postřeh, že pro americké intelektuály, kteří pěstovali idiosynkretické, optimistické čtení Sartra, se stala „autenticita“ základním kritériem hodnocení individuálního jednání, což se projevilo i v těch myšlenkových směrech, které modernizaci viditelně neobhajovaly [Alexander 1994: 173]; příkladem může být mikrosociologie Ervinga Goffmana nebo koncept „vnitřně řízeného“ člověka Davida Riesmana.

Snaha o zobecňující pohled na tendence v poválečném sociologickém myšlení může do určité míry navozovat falešnou představu o tom, že to byla doba názorové jednoty. Ve skutečnosti vytvářela tehdejší intelektuální produkce mnohem barvitější obraz: Levicoví, sociálně demokraticky orientovaní intelektuálové pěstovali kritické myšlení, naopak určitému typu pravicových intelektuálů poskytovala studená válka podnět k formulaci názorů v duchu kolektivního heroismu. Výrazněji převraceli v určitých směrech tehdejší interpretace moderny zejména kritikové *masové společnosti* (Mills, Riesman, Arendtová, Fromm), zatím ovšem stále ještě bez výraznějšího vlivu.

Nástup šedesátých let je v západních zemích charakterizován důvěrou v budoucnost, pokrok, techniku a hospodářský růst. Společnost bohatla a stávala se vzdělanější. P. F. Drucker ohlašoval nástup *věku diskontinuity*. Pro zralou fázi industriální společnosti razil Daniel Bell pojem *postindustriální společnost* [Bell 1973]. (Pojem *postindustriální* vyjadřoval nejprve změnu profesní struktury rozvinutých zemí podle modelu Jeana Fourastié: posun pracovních sil z agrárního a průmyslového sektoru do terciární sféry, tzn. *společnost služeb*. Bellův popis postindustrialismu však šel dál.) V jeho představách byla budoucí společnost „společností vzdělání a vědění“. Počet povolání s akademickou a technickou kvalifikací se bude zvětšovat, zvýší se význam teoretických vědeckých vědomostí, hlavní slovo budou mít experti.

Přechod k postindustriální společnosti, o kterém vedle Bella psali rovněž Z. Brzezinski a A. Touraine, má svůj základ především ve sféře moderní techniky a vědy. Brzezinski charakterizuje tuto společnost jako *technotronickou* (charakteristické je pro ni spojení techniky a elektroniky), Touraine jako společnost *programovanou*, která je technicko-ekonomicky programována a politicky ovládána *technokratickou* mocí.

Přesvědčení o možnostech této technokratické vize se rozšířilo po celém politickém spektru; existovali jak „levicoví“, tak i „pravicoví“ technokraté. Na opačném pólu Herbert Marcuse demaskoval pod závojem technokratické racionality skrývající se vládnoucí a vykořisťovatelské poměry, Jürgen Habermas pak označil vědu a techniku za „ideologii“ [Habermas 1968].

Konzum a výkon

Skeptickou generaci na konci šedesátých let vystřídala generace *angažovaná*, jejíž příslušníci stáli na konci šedesátých let na barikádách, aby *konzumní* společnosti připomněli jiné hodnoty. Jestliže v zemích *reálného socialismu* obyvatelstvo pociťovalo dopady nedostatkové ekonomiky, na Západě z generace, která dorůstala v relativním blahobytu, zaznívá „antimoderní“ kritika *konzumního teroru*, *konzumismu* jako *nového totalitarismu*.

Vytvoření *konzumní společnosti nadbytku* předpokládá *výkonnou společnost*. Výkon je disciplinující stránkou moderního světa, ale také zdrojem frustrací a stresu. Jedinec, který vynakládá všechny síly na dosažení maximálního výkonu, se smí – v rámci

kompenzace – vyžít v rámci maximálního konzumu (který se tak stává pokusem o kompenzaci sociálních nákladů moderny).

Disciplinovaný výkon (jako klasická puritánská ctnost) a spontánní konzum ovšem, jak ukázal D. Bell [1976], představují dva divergentní principy, které se jen obtížně udržují v rovnováze. Nelze být během dne „korektní“ a „disciplinovaný“ a večer „tulákem“.

A tak zatím, co je na jedné straně vyhlašována *krize výkonné společnosti* a oznamován příchod společnosti *hedonistické*, jiní, jako např. Ronald Inglehart [1977], věří, že se za nablýskanými fasádami blahobytu uskutečnila tichá revoluce (*silent revolution*), změna materialistických orientací v orientaci *postmaterialistické*. Materialisticko-puritánská poválečná generace orientovaná na výkon a výdělek bude podle tohoto pojetí nahrazena generací, která bude zavázána novým hodnotám; ty se zaměřují na rozvoj osobnosti, ochranu životního prostředí, komunikaci, humanitu, spolurozhodování, mír.

Teze o tiché revoluci se setkala s ohlasem; především mladší příslušníci blahobytné společnosti rádi slyší, když se jim připisuje pohrdání materiálními statky a snaha o vyšší hodnoty, altruismus, participaci a globální zodpovědnost. Mezitím se však objevily indicie, které naznačují, že se nejedná ani tak o změnu jako spíše o akumulaci hodnot; materiální nároky nebyly odsunuty stranou, ale byly nemateriálními hodnotami doplněny [Prisching 1992: 46]. *Postmaterialistická* společnost zůstává *materialistickou*, pouze občané zhýčkaní blahobytem rozšiřují a stupňují svoje nároky.

Boj o budoucnost

Přechod k druhému poválečnému období je podstatně ovlivněn tím, že se předpoklady modernizační teorie dostávají do konfrontace s realitou. Hospodářské potíže na konci šedesátých let byly některými pozorovateli hodnoceny jako předzvěst nastupujícího zhroucení a nástupu nového systému. Situace této doby se vyznačuje mj. těmito rysy:

- * Chudoba existuje nejen v třetím světě, ale i v kapitalistických zemích.
- * Mimo území USA a Evropy stále vypukají válečné konflikty.
- * Ve zbytku světa se místo demokracie šíří diktátorství.
- * Také autoritářské režimy a centrálně plánované ekonomiky chtějí být moderní.
- * Objevují se nová náboženská a společenská hnutí, která svou náboženskostí a ideologií vítězí nad sekularizací, vědou a technokratickým přístupem.

I když tyto faktory modernizační teorii zatím ještě zcela nevyvrátily, pozměnily nicméně podstatným způsobem některé její předpoklady; modernizační teorie byla modifikována:

- * Dualistická simplifikace tradičního a moderního byla nahrazena představou postupného vývoje (viz např. neoevoluční teorie T. Parsonse) [Parsons 1971].
- * Uvažuje se už ne o konvergenci, ale o možnosti paralelních, nezávislých cest vývoje.
- * Představa o těsném propojení subsystémů byla nahrazena koncepcí vedení a zaostávání.
- * Evoluční myšlenky nahradil „developmentalismus“ a globalismus (v antimoderní teorii pak úvahy o revoluci a kontrarevoluci).
- * Namísto funkcionálních teorií nastoupily teorie konfliktu (Coser, Dahrendorf).
- * Diskurs o stratifikaci a mobilitě byl vytlačen diskursem o vykořisťování a nerovnosti (Goldthorpe).

Rozhodující a konečný důvod porážky modernizační teorie spatřuje Alexander v rozpadu jejího ideologického, diskursivního a mytologického jádra. Překážka, kterou se nepodařilo zdotat, vyplynula z nových sociálních hnutí, která se stala symbolem kolektivní emancipace. Tato hnutí (národní, zemědělská, černošská, hippies, ženská atp.) změnila ducha doby a ovlivnila ideologickou imaginaci intelektuálů. V důsledku toho se převrátil „binární kód“ vyprávění společnosti: Modernita byla přesunuta ze sakrální do profánní části historického času, přičemž jí bylo přisouzeno mnohé z toho, co bylo předtím ztotožňováno s tradicionalismem a „zpátečnictvím“:

- * Modernita byla přirovnána k mechanickému stroji (L. Mumford hovoří o *megastroji*).
- * Moderní společnost nebyla shledána ani svobodnou, ani racionální.
- * Liberalismus byl označen za kamufláž pro rozšiřující se korporativní kontrolu.
- * V toleranci byla spařována amorálnost.
- * Za znaky modernity byly označeny nikoliv demokracie a individualismus, nýbrž byrokratismus a represe.

V radikální verzi antimodernizační teorie se hovoří o kapitalismu, kterému jsou přisouzeny tyto charakteristiky:

- * Kapitalistická společnost je chamtivá a zbídačující (toto převrácení ekonomických idejí dorazilo i do „prvního“ světa; symbolem dobra už nebyl kapitalistický sociální stát, ale humanistický socialismus).
- * Kapitalismus nedokáže zajistit bohatství, rovnost a *zdravou společnost* (Fromm), je zdrojem etnických konfliktů, fragmentace a odcizení.
- * Ortodoxní marxismus rozvinul v této době teorii státně monopolního kapitalismu, podle níž moc monopolů splynula s mocí státu a stát se stal onou agenturou, která chrání společné zájmy velkokapitálu.

Tyto názory našly svůj odraz v nových „sociálních příbězích“ a „intelektuálních mýtech“, které vyprávěly o kolektivním vítězství a hrdinské přeměně. Současnost představovala v těchto příbězích etapu na cestě k novému, mnohem lepšímu světu. Jedinci a skupiny byly účastníky tohoto „boje“ o budoucnost; individualistické vyprávění romantického modernismu ze seznamu uznávaných hodnot vymizelo.

I. Wallerstein, jako jedna z nejvlivnějších a nejoriginálnějších autorit anti-modernizační teorie, ve své polemice s Inkelesem mj. prohlásil: „...nazrál čas vyzout se z dětských střevíčků a pohlédnout do očí reality (...) máme-li být realističtí, musíme si uvědomit, že žijeme v době přechodu k socialistickému výrobnímu způsobu, naší budoucí světové vládě...“ [Wallerstein 1979: 136].

Sociální teorie vytvářené touto novou generací radikálních intelektuálů dominovaly především sedmdesátým létům (některé z nich si ovšem podržely svou svébytnost až do dneška, tedy i po zániku ideologií, s nimiž přišly na svět).

Ve Spojených státech, podle Alexandra, energie radikálního sociálního hnutí vyprchala do konce sedmdesátých let; některé z jejich požadavků byly institucionalizovány, jiné byly zadrženy vlnou obrovského opozičního hnutí, které vyneslo k moci pravicovou vládu. Kulturně politická změna, k níž došlo, byla tak náhlá a rychlá, že navozuje dojem jakéhosi historicko-epistemologického zlomu: Z ideologů maoismu se stali antikomunističtí „nouvelle philosophes“, z některých dokonce neokonzervativci; z hip-

pies se stali yuppies; řadě intelektuálů, dospívajících v období radikalismu šedesátých a sedmdesátých let, přinesl tento vývoj bolestné zklamání.

Atmosféra v něčem připomínala padesátá léta: Kolektivní, heroické příběhy socialismu vzaly za své a konec ideologie se opět zdál být na dosah ruky.

Deziluze

Diagnózy stavu společnosti si mnohdy podstatným způsobem protiřečí; a tak zatímco jedni hovoří o *informační společnosti*, druzí zjišťují, že jde o *zablokovanou společnost* (Crozier). Jestliže Inglehart hovoří o *postmaterialistických* hodnotách, pak závěry jiných pozorovatelů vedou k tomu, že skutečnost je nikoliv *postmaterialistická*, nýbrž *nihilistická* a *anomická*, jejími charakteristickými rysy jsou dezorientace, ztráta vazeb, jistoty, smyslu a orientace. *Nová nepřehlednost* (Habermas) se vyznačuje normativní nejednoznačností, pluralitou a konfliktností strategií. Mluví o absenci závazných hodnotových vzorců, který moderní doba chtěla nalézt v hodnotách vědeckého a technického pokroku a s ním spojených forem života.

Pokud není nic jisté a jednoznačné, pak i moderna, zdá se, dospěla na „konečnou“, neboť možnosti vývoje typu moderní společnosti se „vyčerpaly“. Zde se ovšem diagnózy různí: podle některých je moderna vystřídána *postmodernou*, podle jiných se dostala do *pozdní, postmoderní fáze*. V každém případě, a to je podstatné, je *postmoderna* poučena neproveditelností směhlých emancipačních projektů. Velký příběh o emancipaci, který ztratil svou věrohodnost, se rozpadá a je nahrazen spoustou drobných individuálních příběhů. Postmoderní myšlení vyzvedá diferenciaci, rozmanitost a heterogenitu věcí a dějů.

Tato *postmoderní situace* má být podle teoretiků postmoderny (viz např. Lyotard) nazírána z pozitivního úhlu pohledu: nikoliv jako krize, ale jako šance. Neexistuje jedno kritérium pravdy nebo spravedlnosti; neexistuje žádný metajazyk, žádný mluvčí, který by všechno ovládal. Ztráta celistvosti je výhrou, neboť celistvost je spojena s tlakem a terorem, a teprve rozpad celistvosti uvolňuje autonomii.

Alexander pohlíží na postmodernismus jako na nástupce antimodernizační teorie. Oba proudy se původně napájely ze stejného zdroje: Byly podníceny selháním reality a měly za úkol uspokojit očekávání, která vytvořil antimodernizační duch. V postmoderních teoriích intelektuálové reagovali na porážku heroických utopií radikálního sociálního hnutí; v tomto myšlení se setkáváme s reflexemi nad falešnými aspiracemi tradičních kolektivistických vyprávění, jejichž výsledkem má být antiutopie současného světa.

Alexander charakterizuje postmodernismus jako ideologii intelektuálního zklamání; marxističtí a postmarxističtí intelektuálové formulovali, podle jeho názoru, ideu postmodernismu jako reakci na zánik éry heroického a kolektivního radikalismu [Alexander 1994: 179]. Za důvod zániku nebyla označena porážka politická, nýbrž samotné dějiny, resp. charakter jejich struktury. Tímto způsobem byly „velké“ heroické příběhy levice odsunuty stranou jako překonané, aniž byly nuceny explicitně přiznat svoji prohru.

Opět byla postavena nová současnost a nová minulost. Kontinuitu s předchozím obdobím antimoderního radikalismu udržuje postmodernismus tak, že modernu považuje také za svého nepřitele. Ovšem současně postmodernismus zavrhuje i kvality hlášané předchozím antimoderním radikalismem, které chápe rovněž jako vtělení modernity.

Vedle těchto deklarovaných rozdílů existují ovšem i jistá podobnost, která postmodernismus spojuje s první – modernizační – poválečnou etapou. I postmodernismus střídá období radikálního, „hrdinského“ hledání, i on klade důraz na soukromé, osobní a lokální.

Proti kolektivistickému heroismu předchází etapy postmodernismus akcentuje:

- * individualitu a soukromí,
- * co nejmenší očekávání,
- * partikularismus a lokalismus.

Hlavní historickou záležitostí je podle postmodernismu:

- * zánik velkých příběhů (tj. především zánik ideologií a utopií),
- * konec socialismu,
- * důraz na pluralitu a rozdílnost.

I když z pohledu narativity došlo k výrazným posunům, zaznívají i v postmoderním myšlení určité romantické podtóny, dokonce se objevují i určité paralely s kolektivistickými osvobozeneckými hnutími šedesátých let (homosexuální a lesbické hnutí, feminismus, ekologičtí aktivisté), ovšem zdá se, že tato hnutí formulují své požadavky více jazykem odlišnosti a partikularismu než v poloze univerzálního, všeobecného dobra. Na místě dřívějšího heroismu je tu fatalismus, kritičnost a rezignace (která je mj. zřejmá i z Foucaultovy teze o *zániku subjektu*).

Nové technologie a nová rizika

Vývoj moderní průmyslové společnosti je od začátku doprovázen devastací přírody, pleněním přírodních, zejména surovinových a energetických zdrojů, znečišťováním ovzduší, vody i půdy. Do vědomí širší veřejnosti se tyto otázky dostávají od konce šedesátých let, kdy se o publicitu těchto problémů zasloužily především alarmující zprávy Římského klubu. Od této doby se postupně rozšiřuje povědomí o *globálních problémech, ekologické krizi*, „uzavírajícím se kruhu“ (Commoner) a potřebě *alternativních řešení* (včetně Schumacherova *small is beautiful* – malé je hezké).

V době, kdy A. Toffler oznamuje příznivou zvěst o tom, že končí klasická industriální společnost „kouřících komínů“, jsou očekávání spojená s novými technologiemi zpochybněna a znejistěna vědomím jejich rizik. Moderní společnost vyprodukovala nebezpečí, o kterých neměly předcházející epochy tušení.

Techniku moderního věku lze učinit „bezpečnější“, nikoliv však „bezpečnou“ (tak to mezi jinými konstatuje např. Charles Perrow v knize *Normální katastrofy* z roku 1989); potud má tedy strach lidí z techniky své oprávněné důvody. Určitá rizika velké techniky jsou nevyhnutelná. Čím více pojistek se zabuduje, tím větší je možnost nepředvídatelných interakcí.

Komplexní společnost, která tato nebezpečí a rizika produkuje v masovém měřítku je *rizikovou společností*. Pojem, který zavedl Ulrich Beck [1986], proniknul s obdivuhodnou rychlostí do nejrůznějších úrovní společenských komunikačních procesů; v sociologii samé se během několika málo let vytvořilo nové odvětví – *sociologie rizika* (Luhmann).

Další etapa mýtotvorného myšlení

Na konci sedmdesátých let byly naděje levicových intelektuálů pohřbeny, intelektuální imaginace jiných směrů se ovšem teprve probouzela. Druhá polovina následující dekády však už přinesla vítězství pravice; spolu s tím dochází i k proměně názorového klimatu. Odklon od postmodernismu, podle Alexandra, započal.

V této souvislosti je nutno připomenout, že po ropné krizi sedmdesátých let nebylo přesvědčení o úspěšnosti systému tržního hospodářství zdaleka tak pevné a jisté, jakým se jeví být dnes v období znovunabytého sebevědomí liberální teorie a renesance zájmu o učení Friedricha von Hayeka.

I přes sebevědomé proklamace soudobých neoliberálních teoretiků nelze ztrácet ze zřetele ani to, že ve své čisté, „modelové“ podobě není tento systém v posledních desetiletích zdaleka samozřejmou a běžnou praxí. Vyspělé evropské státy jsou spíše „regulovanými“ tržními společnostmi, reprezentanty *sociálního tržního hospodářství*, které spojuje tržně hospodářskou dynamiku s pojištěním základních životních rizik – zdraví, věku, úrazu a nezaměstnanosti, rodinnými přídatky, sociálními službami atd. V těchto společnostech, kde téměř polovina vyprodukované hodnoty prochází státní pokladnou, je tržní oblast bezpochyby podstatným způsobem „domestikována“ [Prisching 1992: 50].

V osmdesátých letech proto důležitou roli sehrává příklad výrazného úspěchu dravých kapitalistických tržních ekonomik v Asii [Berger 1993]. V západních zemích v té době ostatně došlo i k výraznému posílení tržních principů na úkor státního intervencionismu. Nej překvapivějším úspěchem pravice pak byla porážka komunismu.

V politické oblasti byl vývoj směrem doprava podobně rozsáhlý jako v oblasti ekonomické. Jestliže na přelomu šedesátých a sedmdesátých let bylo politické autoritářství interpretováno jako nutná daň ekonomickému rozvoji, poslední desetiletí tento názor zpochybnilo; od poloviny osmdesátých let se neuvolňoval pouze sovětský režim, ale také latinsko-americké diktatury.

Protože k tomuto rozkvětu trhu a demokracie došlo v celosvětovém měřítku, a protože se jedná o abstraktní a všeobecnou ideu, stal se univerzalismus zase znovu živoucím zdrojem sociální teorie. Podle Alexandra jsme tak nyní svědky čtvrté poválečné verze mýtotvorného sociálního myšlení [Alexander 1994: 184-185].

Klíčové jsou pro neomodernizační myšlení pojmy *demokratizace* a *univerzalismus*; jejich ztělesnění představuje volný trh, individualismus a lidská práva. Charakteristické jsou pro toto myšlení následující momenty:

- * Vzniklo velké množství příběhů o emancipaci trhu (v nichž figuruje nová minulost – antitržní, a nová přítomnost a budoucnost – tržní).
- * Svoboda je kladena do závislosti na privatizaci, trhu, nerovnosti a soutěži.
- * Liberální myšlenky, které se objevily v 18. a 19. století a které byly nahrazeny „sociální otázkou“ velké industriální transformace, se opět zdají být aktuální.
- * Dochází k neomodernímu návratu tržní teorie, formuluje se nová pozitivní teorie trhu, což s sebou nese i redefinování ekonomické sociologie.
- * Neomodernismus se projevuje i v oblasti politiky akcentem na demokracii.
- * S tím souvisí návrat konceptu *občanské společnosti* (tento pojem se vrátil nejprve v debatách o boji proti autoritářství ve východní Evropě, později dostal abstraktnější, univerzálnější význam). Na pořad dne se nyní dostaly debaty o pluralismu, fragmentaci, diferenciaci a participaci.
- * Došlo ke změnám v chápání symbolického času a prostoru: Narodil od poválečné modernizační vlny, která byla regionální a imperiální, ta současná je globální a internacionální (vzestup Japonska a Asie).

Podle Alexandera staví neomodernizační pojetí i nadále modernu do pozitivního světla a chápe ji nikoli jako překonané evoluční stádium, nýbrž jako vysoce úspěšné globalizační hnutí.

Proti němu dnes vystupují ta hnutí, která v něm spatřují svoje ohrožení; k nim patří hnutí náboženského fundamentalismu (např. islámského), která v jeho sekularizačních tendencích vidí útok proti náboženské víře. Také nacionalismus a etnocentrismus bývají někdy považovány za reakci na modernizační tlaky. Nacionalismus je navíc v tomto kontextu nazírán jako následník komunismu, a to jak v sémantickém, tak i organizačním smyslu. Nové fundamentalismy a nacionalistická hnutí vytvářejí protiváhu integračním procesům a stávají se v soudobém světě zdrojem mnohdy obtížně předvídatelných konfliktů.

Jiří ŠUBRT je odborným asistentem na katedře sociologie filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se sociologickou teorií a výzkumem veřejného mínění. Je autorem knihy *Civilizační teorie Norberta Eliase* (Praha, Karolinum 1995). Spolu s N. Tošem je editorem česko-slovinšského sborníku *Crossroads of Transition* (1995).

Literatura

- Alexander, J. C. 1994. „Modern, Anti, Post, and Neo: How Social Theories Have Tried to Understand the ‚New World‘ of ‚Our Time‘.“ *Zeitschrift für Soziologie* 23, No 3.
- Aron, R. 1962. *Eighteen Lectures on Industrial Society*. New York: Free Press.
- Beck, U. 1986. *Risikogesellschaft: Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am M.: Suhrkamp.
- Bell, D. 1962. *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*. New York: Free Press.
- Bell, D. 1973. *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. Basic Books, New York.
- Bell, D. 1976. *The Cultural Contradictions of Capitalism*. New York: Basic Books.
- Berger, P. L. 1993. *Kapitalistická revoluce: Padesát propozic o prosperitě, rovnosti a svobodě*. Bratislava: Archa.
- Habermas, J. 1968. *Technik und Wissenschaft als „Ideologie“*. Frankfurt am M.: Suhrkamp.
- Habermas, J. 1973. *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*. Frankfurt am M., Suhrkamp.
- Inglehart, R. 1977. *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Lyotard, J.-F. 1993. *O postmodernismu*. Praha: Filosofický ústav AV ČR.
- Marcuse, H. 1991. *Jednorozměrný člověk: Studie o ideologii rozvinuté industriální společnosti*. Praha: Naše vojsko.
- Parsons, T. 1971. *Společnosti: Vývojové a srovnávací hodnocení*. Praha: Svoboda.
- Prisching, M. 1992. „Weltbild im Wandel – geistige Strömungen in den westlichen Ländern Mitteleuropas.“ In *Zwischen den Zeiten*, hrsg. P. Gerlich, K. Glass. Wien: Verband der wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs.
- Touraine, A. 1984. *Le retour de l'acteur: Essai de sociologie*. Librairie Arthème Fayard.
- Wallerstein, E. 1979. „Modernization: Requiescat in Pace.“ In *The Capitalist World-Economy*, ed. by E. Wallerstein. New York: Cambridge University Press.
- Wehling, P. 1992. *Die Moderne als Sozialmythos: Zur Kritik sozialwissenschaftlicher Modernisierungstheorien*. Frankfurt/New York: Campus.
- Welsch, W. 1994. *Naše postmoderní moderna*. Praha: Zvon.